

думку, Неплюєв був заражений протестантизмом на Заході, міг грубо відгукуватися щодо постів, релігійних свят тощо. Тому він висунув умову Миколі Неплюєву: якщо Братство бажає залишатися православним, то воно повинно дотримуватися свят, постів, обрядів та звичаїв. Неплюєв дотримався цих настанов, організував відповідний порядок у Братстві і згодом отець Антоній змінив до нього своє ставлення [3, 15].

Діяльність М.М. Неплюєва була викликана справжнім душевним покликанням. Сила характеру і наполегливість дали йому можливість здійснити те, що багатьом критикам здавалося утопією, примхою заможної людини. Свою життєву позицію він доводив і відстоював протягом життя, відповідаючи на переслідування: «Продовжувати свою справу я буду, хоч би робити її довелося одному серед ворожості, сарказму і злорадості» [10, 8]. У 1901 році, за сім років до своєї смерті, він писав: «Мій життєвий шлях був... хресним шляхом ганьби, осуду й принижень» [11, 192].

Отже, педагогічна діяльність М.М. Неплюєва спрямовувалася на подолання духовної кризи і суспільних вад народу, серед яких він називав послаблення віри, прагнення до веселого, дозвольного життя і наживи будь-якою ціною (що залишаються незмінними протягом століть). Він вбачав у протиставленні цим суспільним вадам концепцію трудового християнського братства, яке наповнював такими ідеями, як виховання віри, любові, моральності, доброти, працелюбності, що є запорукою розвитку людства.

Посилання

1. Авдасєв В.Н. Свет памяти Н.Н. Неплюев в воспоминаниях современников / В.Н. Авдасєв. – Киев: «Фолигрант», 2008. – 108 с.
2. Борисяк О.Н. К истории Крестовоздвиженского Трудового братства, созданного помещиком Н.Н. Неплюевым на основе собственного имени / О.Н. Борисяк // Харьковський історический альманах. – 2010. – № 8–9. – С. 16–22.
3. Гордеева И.А. «Забытые люди»: история российского коммуитарного движения / И.А. Гордеева – Серия «Первая монография» под ред. Г.А. Бордюгова – М.: АИРО-XX, 2003. – 240 с.
4. Избранные сочинения Н.Н. Неплюева. Книга 1 / [упоряд.: В. Авдасєв, Л. Москаленко та ін.]. – Сумы : ИД «Фолигрант», 2011. – 288 с.
5. Неплюев Н.Н. Братские союзы в учебных заведениях высших, средних и низших / Н.Н. Неплюев – Лейпциг. Типография Бэра и Германа, 1893. – 71 с.
6. Неплюев Н.Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства / Н.Н. Неплюев. – СПб.: Паровая скоропечатня Я.И. Либбермана, 1895. – 110 с.
7. Неплюев Н.Н. Историческое призвание русского помещика. Статьи 1880–1895 годов. Собрание сочинений. В 3 томах. [Т. 1]. – СПб.: Профи-Центр, 2007. – С. 219.
8. Неплюев Н. Совесть. Страница из жизни помещика / Неплюев Н. – М.: Типография А.А. Мамонтова и Ко, 1881. – 19 с.
9. Неплюев Н.Н. Трудовое братство и школы его / Н.Н. Неплюев. – С.–Петербург: Типография В. Тиханова, 1900. – 125 с.
10. Неплюев Н. Хлеб насущный / Н. Неплюев– М.: Типография А.А. Карцева, 1883. – 157 с.
11. Солодовник Н.С. Н.Н. Неплюев: Воздвиженское трудовое

братство – локальная модель будущего бесконфликтного общества социальной справедливости / Н.С. Солодовник. – М.: Высшая школа, 1994. – 297 с.

Ковалева Н.А. Социально-педагогические идеи Николая Неплюева

Статья посвящена исследованию социально-педагогических идей и взглядов Н.Н. Неплюева. Освещаются основные вехи жизни подвижника, анализируются его идеи и социально-педагогическая деятельность. Рассматриваются актуальные проблемы общества и предложенные Н. Неплюевым пути их решения.

Ключевые слова: просвещение, воспитание, ученическое самоуправление, братский союз, социальный практик.

Kovalyova N.A. Nikolay Nepluev's social and pedagogical ideas

Article is devoted to research of social and pedagogical ideas and views of N.N. Nepluev. The main life periods of the devotee are highlights, his ideas and social and pedagogical activity are analyzed. Actual problems of society and the ways of their solutions proposed by M. Nepluev are considered.

Key words: education, upbringing, student's self-government, brotherly union, social practitioner.

10.04.2014. р.

УДК 347.236:93(477.51) «185/190»

О.О. Коваленко

ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО Г.О. МИЛОРАДОВИЧА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті йдеться про поміщицьке господарство відомого громадського діяча й історика Г.О. Милорадовича (1839–1905), якому належали численні маєтки на території Чернігівської, а згодом сусідньої Мінської губерній. Схарактеризовано структуру його земельних володінь, способи ведення господарства, взаємини з місцевими селянами.

Ключові слова: Г.О. Милорадович, Чернігівська губернія, поміщицьке господарство, орендні відносини, майорат.

Відомий громадський діяч та історик консервативного напрямку граф Г. Милорадович (1839–1905) належав до заможної дворянської родини, яка володіла на території Чернігівської губернії значними маєтками. У другій половині XIX ст. спостерігалася тенденція до зменшення питомої ваги поміщицького землеволодіння у сфері земельних відносин та в галузі сільськогосподарського виробництва, але на долю поміщиків у 1877 р. все ще припадало 18,7 % загальної площі усіх зручних земель і 79,8 % земель, які перебували у приватній власності, а у 1905 р. – відповідно 13,4 % і 61,9 % [1, 110]. Характерною рисою поміщицького землеволодіння була його висока концентрація, що

негативно впливало на перебіг буржуазної аграрної еволюції. У сфері дворянського землеволодіння на долю маєтків розміром понад 1000 десятин у 1877 р. припадало 75 % усіх земель, які концентрувалися у руках 11,4 % власників, а у 1905 р. 72 % земель перебували у розпорядженні 8,7 % власників [1, 111–112]. Аналогічна картина спостерігалась і в Чернігівській губернії: з 4384,2 тис. десятин землі дворяни володіли 1351,9 тис. у 1877 р. та 789,4 тис. (з 3805,4 тис.) у 1905 р., з яких 709,0 тис. десятин у 1877 р. та 336,6 тис. десятин у 1905 р. належали великим землевласникам [2, 74–75]. Загалом на початку ХХ ст. 142 спадкові дворяни Чернігівської губернії мали у своїй власності від 1 тис. і більше десятин землі [3, XVI–XX].

Як і кілька поколінь його предків, Г. Милорадович наполегливо і послідовно «збирав» земельні володіння. Значну їх частину він успадкував від батьків. Так, О. Милорадович у 1867 р. заповів своїм синам Григорію і Леоніду земельні ділянки та іншу нерухомість, що допіру залишались у пожиттєвому володінні його дружини С. Милорадович. Вона, у свою чергу, заповіла Г. Милорадовичу 150 тис. крб. сріблом зі свого капіталу [4, арк. 15], садибу у Чернігові (близько 6,5 десятин землі в аристократичному районі міста – Застриженні уздовж вулиць Петербурзької, Стриженської та Семінарської), маєток у Любечі, частину Торговельної площі з крамницями й пристані на Дніпрі, близько 800 десятин оранки, луків та лісу в навколишніх урочищах і селах Городницького повіту, а також понад 1 тис. десятин землі у сусідньому Чернігівському повіті [4].

Оскільки маєтки Г. Милорадовича знаходились на території різних земельних дач Городницького й Чернігівського повітів, йому, як свідчать документи, що збереглися у складі архівного фонду Чернігівського губернського правління, довелося упродовж кількох років займатися розмежуванням своїх земельних володінь [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Загалом, проблема межування натоді набула в регіоні й у країні в цілому значної гостроти, адже йшлося не тільки про досить складну технічну процедуру, але й про застереження інтересів власників, а також здійснення державного обліку і контролю земельного фонду.

У пореформений період дворянство все ще залишалось одним з основних покупців на ринку землі [14, 204]. Не залишився осторонь процесу перерозподілу земельного фонду і Г. Милорадович, який досить активно примножував свої володіння. Значну їх частину він придбав у родичів – представників інших гілок роду Милорадовичів [15; 16, 3–9]. Таким чином, у даному випадку можна говорити не лише про внутрішньостановий, а й про внутрішньородинний перерозподіл дворянського земельного фонду. Так, у 1884 р. М. Милорадович

продав йому свої земельні володіння, які успадкував після смерті брата [4, арк. 17–17 зв.]. За цією угодою Г. Милорадович став власником понад 2 тис. десятин (1,5 тис. десятин у Городнянському повіті та близько 680 десятин у Чернігівському повіті) з усіма розташованими на них будівлями. Частина цього майна була закладена у Товаристві взаємного поземельного кредиту та Чернігівському міському громадському банку, й на покупця лягали всі боргові зобов'язання по позиках М. Милорадовича. Відтак Г. Милорадович заплатив за новонабуту нерухомість 75 тис. крб. (включно з боргами). Щоправда, незабаром він продав 14 десятин землі місцевим селянам [4, арк. 23 зв.].

На початку ХХ ст. Г. Милорадович придбав у князя Кропоткіна маєтки Комаровичі й Головчиці у сусідньому Мозирському повіті Мінської губернії (загалом понад 10 тис. десятин землі) разом з боргом Віленському земельному банку, що становив майже 30 тис. крб. «Главным богатством Припятского Полесья, – зауважив сучасник, – являются реки и леса... Что же касается болот, то они в настоящее время в значительной степени осушены путем проведения каналов, и ценность земель... вследствие этого сильно поднялась» [17, 392–393]. Маєток у Головчицях (близько 4 тис. десятин землі) Г. Милорадович невдовзі продав, а у Комаровичах збирався провести меліоративні роботи, впорядкувати лісове господарство і облаштувати винокурний завод. Крім того, у власності Г. Милорадовича натоді перебували понад 11 тис. десятин у Городницькому і Чернігівському повітах, а також земельні ділянки з будівлями у Чернігові та Глухові. Відомо, що він збирався придбати невелику земельну ділянку (3 десятини) на Кавказі поблизу міста Батумі [18, арк. 47 зв.].

Характерна риса аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст. полягала, на думку фахівців, у широкому розповсюдженні оренди землі, що було зумовлено, з одного боку, труднощами ведення власного поміщицького господарства на величезних територіях і нестачею землі у селян – з іншого [19, 82–90; 20, 50–51, 55–56, 59; 21, 642]. Передачу своїх земельних володінь в оренду практикував і Г. Милорадович. Збереглися, зокрема, копії контрактів, укладених протягом 1870-х рр. його довіреною особою К. Федорченком з єврейськими міщанами з Городні та Гомеля С. Міндліним, Б. Афроїмовим та Е. Ароновим на оренду маєтку Г. Милорадовича в с. Хотуничі Городницького повіту терміном на 4–6 років, причому щорічна орендна плата становила 1,7 тис. крб. сріблом [15, без пагінації].

Справжньою «перлиною» серед маєтків Г. Милорадовича була Любецька економія. Як відомо, у грудні 1708 р. Петро І пожалував Любеч та навколишні села П. Полуботку, котрий

передав їх у спадок своїм нащадкам. Зрештою, маєток дістався правнучці наказного гетьмана С. Полуботок, яка вийшла заміж за останнього чернігівського полковника П. Милорадовича. Землі в Любечі – «родинному гнізді» чернігівської гілки Милорадовичів – Григорій поступово зосередив у своїх руках, успадкувавши батьківський маєток і придбавши земельні володіння своїх родичів [16].

Любецька економія Г. Милорадовича у 1905 р. складалася з 1,2 тис. десятин орної землі, 1,8 тис. десятин сінокошних луків і 3 тис. десятин лісу. Управління економією знаходилося на хуторі Сидорівка (Милорадово), розташованому на околиці Любеча. Тут працювали парова молотарка у 10 кінських сил і паровий млин, було висаджено великий фруктовий сад з розсадником плодих дерев і кущів. У впорядкованому на початку 80-х рр. ХІХ ст. звіті садівника В. Жураковського зазначено, що в ньому нараховувалось близько 2 тис. фруктових і декоративних дерев, а також понад 400 кущів агрусу й смородини [15, арк. 1–1 зв., без пагінації]. Значні прибутки Г. Милорадович одержував від власного лісового господарства. Час від часу на сторінках місцевих газет з'являлись оголошення про продаж в його Любецькому маєтку «сосновых строевых деревьев на сруб от 9-ти вершков», які відразу ж знаходили покупців [22, 3].

На сіропіщаних ґрунтах Любецької економії середня врожайність жита не перевищувала 30 пудів з десятини. Натомість сінокоси у заплаві Дніпра давали до 130 пудів сіна з десятини [23, 248–251]. Переважну більшість сінокошних луків Милорадовичі здавна віддавали в оренду купцям-євреям, які вивозили сіно на пресувальні заводи. Так, у березні 1891 р. у газеті «Черниговские губернские ведомости» було оприлюднено оголошення про те, що «Любецкая экономия графа Милорадовича... отдает в аренду поемные приднепровские луга в количестве до 700 десятин» [22, 3]. Сплачуючи власнику близько 10 крб. за десятину сінокошу, купці вимагали від місцевих селян, які хотіли винайняти у них частину луків, від 15 до 18 крб. [18, арк. 4 зв.]. Це породжувало невдоволення серед мешканців Любеча і навколишніх сіл, але після того, як частину пасовищ було передано в оренду селянам за ціною від 8 до 12 крб., «недружелюбное отношение само собой отпало» [18, арк. 4–4 зв.]. Тим не менше, на цьому ґрунті невдовзі після смерті Г. Милорадовича між його удовою О. Милорадович і любецьким священиком о. Миколою Нагорським, який, на думку графині, підбурював місцевих мешканців проти економії та її власників, стався досить гострий конфлікт. Зрештою розслідування, яке протягом 1906–1909 рр. за участю поліції проводила Чернігівська духовна консисторія, призвело до переміщення о. Миколи Нагорського до іншого приходу. Крапку у цій справі поставив чернігівський і ніжинський єпископ Антоній, який

зауважив, що вона справила на нього «довольно тяжелое впечатление» [18].

Стан справ у Любецькій економії, очевидно, не зовсім задовольняв Г. Милорадовича, і влітку 1901 р. він запросив (правдоподібно, за рекомендацією фахівців) студента-агронома С. Кузницького, аби той вивчив ситуацію і вніс відповідні пропозиції. Річ у тім, що натовді бракувало не тільки кваліфікованих найманих робітників, а й фахівців-агрономів. Лист С. Кузницького до Г. Милорадовича дає можливість скласти досить чітке уявлення про форми й методи господарювання, які практикувались у Любецькій економії. Молодий агроном передусім звернув увагу на недооцінку заходів щодо «улучшения рабочей лошади» і порекомендував «пользоваться прекрасными жеребцами рабочих пород из казенной конюшни в с. Довжике», що неподалік від Любеча. На думку С. Кузницького, у маєтку «очень мало пользуются машинами в особенности по уходу за лугами и уборке урожая, тем более, что в страдную пору своевременный наем достаточного количества рабочих бывает довольно затруднительный и дорогой». Він радив також використовувати нові сорти жита, пшениці й картоплі, вдосконалювати сівозміну, зокрема, ширше запроваджувати «травосеяние в виде клевера или люцерны на особом вводимом клину». Як стверджував С. Кузницький, «удобрение полей поставлено крайне неправильно: на одни десятины вывозится по 400 возов навозу, т.е. 6000 пуд., между тем другие ничего не получают». Він запропонував «уменьшить число возов на десятину, доведя таковое, по крайней мере до 200, и тогда явится возможность вдвое увеличить удабриваемую площадь», а також «обратиться к культуре люпинов для зеленого удобрения и разным ... минеральным тукам». Залишає бажати кращого, на погляд агронома, обробіток ланів, що негативно позначається на їхній врожайності. Погано доглядаються луки, що вимагають меліорації. Варто «сокращая сдаваемую в аренду площадь, приобрести сеной пресс и завести дело с интендантством». Нераціонально, як наголосив С. Кузницький, ведеться в маєтку тваринництво. Відтак необхідно передусім «урегулировать кормление скота, что бесспорно вызовет увеличение числа голов и повышение производительности стада» за умови запровадження нових, більш продуктивних порід худоби. Значний інтерес становлять також міркування фахівця щодо розташованих довкола Любеча торф'яників: «Следует обратить на них самое серьезное внимание с целью получения дешевого топлива ... и такового же перегноя для улучшения ... не богатых гумусом любецких почв». Г. Милорадовичу належали значні лісові масиви, й С. Кузницький радив «произвести выборку соснового леса и переработать его домашними средствами, для чего ... приобрести перевозную лесопилку американской системы». Нарешті, він

зробив зауваження щодо «счетоводства, которое ... ведется довольно беспорочно» [24, арк. 6–7 зв.]. Чи скористався Г. Милорадович рекомендаціями С. Кузницького – достеменно невідомо, але той факт, що Любецька економія, як і переважна більшість поміщицьких господарств тієї доби потребувала системної модернізації, сумнівів не викликає.

Відомо, що в останні роки життя Г. Милорадович планував облаштувати у Любечі майоратний маєток [25, 77]. Майоратна форма землеволодіння з'явилася у Росії у другій половині XVIII ст., тобто доволі пізно у порівнянні із Західною Європою. Цікаво, що Г. Милорадович міг ознайомитися з організацією таких маєтків, коли у 1874 р. перебував у Вятській губернії для нагляду за проведенням рекрутського набору, адже територію її Слободського повіту охоплювала майоратна імперія графів Строганових [26, 152]. Статус майоратних маєтків визначався затвердженням 16 липня 1845 р. «Положением о заповедных наследственных владениях». Майоратний маєток мусив складатися з не менше 10 тис. і не більше 100 тис. десятин зручної землі чи давати річний прибуток не менше 12 тис. та не більше 200 тис. крб. на рік, причому «имение, обращаемое в заповедное, может быть составлено из разных отдельных вотчин, или несмежных между собою участков ... хотя бы сии вотчины или участки находились в разных уездах, или в разных губерниях». Майорат визнавався власністю усього роду, а тому не міг відчужуватися навіть при повній згоді усіх живих нащадків засновника майорату. Майорати, хоча і обкладалися податками нарівні з іншими маєтками, у випадку «недомимки» не могли призначатися на продаж. У «Положении» застерігалось, що різноманітні «судебные денежные взыскания» так само, як і борги власника, «обращаются на доходы заповедного имения; но со смертью его всякие сего рода взыскания с сих доходов прекращаются и наследник его ... не обязан за них отвечать». Борги у цьому випадку перекладалися на державу. Майоратний маєток після смерті власника переходив до старшого сина або, за його відсутності, до старшої дочки. У випадку бездітності власника маєток успадковував найближчий старший родич. Щоправда, пільговий режим для майоратів призвів до того, що у більшості своїй вони зберігали риси старих феодальних помість, і лише небагатьом з них вдалося успішно перетворитися у капіталістичні економії [26, 152–153]. Передчасна смерть не дозволила Г. Милорадовичу реалізувати цей задум, а Любецька економія перейшла у власність його спадкоємців – удови й сина.

Як слушно зауважила Н. Темірова, поміщицьке господарство у другій половині XIX – на початку XX ст. загалом переживало досить глибоку кризу, оскільки значній частині маєтків не вдалося перейти до нових методів господарювання [27, 76]. Тим не менше, Г. Милорадович виявився досить успішним

поміщиком. За ризикованих умов капіталістичної модернізації він не тільки зберіг, але й суттєво примножив успадковані від батьків маєтки і створив надійне матеріальне підґрунтя для подальшої життєдіяльності своєї родини.

Посилання

1. Ковальченко И.Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И.Д. Ковальченко, Н.Б. Селунская, Б.М. Литваков. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
2. Проскуракова Н.А. Размещение и структура дворянского землевладения Европейской России в конце XIX – начале XX века / Н.А. Проскуракова // История СССР. – 1973. – № 1. – С. 55–75.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. II. – 407; 9; 33; 316; CX с.
4. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 541, 52 арк.
5. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 355, 9 арк.
6. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 543, 34 арк.
7. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 544, 29 арк.
8. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 545, 29 арк.
9. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 548, 34 арк.
10. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 550, 30 арк.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 552, 32 арк.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 553, 28 арк.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 1503, 43 арк.
14. Шевченко В.М. Земельный рынок Украины (1861–1917 гг.). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.
15. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ал – 506, спр. 3, 49 арк.
16. Милорадович Г.А. Любеч, Черниговской губернии, Городнического уезда (Местечко – бывший древний город IX века) / Г.А. Милорадович. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 9 с.
17. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества / под ред. В.П. Семенова. – Т. 9. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. – Минск: Белорусская Энциклопедия, 2006. – 456 с.
18. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 3, спр. 27, 444 арк.
19. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.
20. Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX в. / И.Д. Ковальченко // Из истории экономической и общественной жизни России: Сборник статей к 90-летию академика Н.М. Дружинина. – М.: Наука, 1976. – С. 44–59.
21. Материалы по специальному понижению выкупных платежей в Черниговской губернии // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1886. – С. 634–675.
22. Черниговские губернские ведомости. – 1891. – 3 марта. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 3.
23. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. XIV. А.С. Семяновский. Городницкий уезд

с двумя литографированными картами. – Одесса: Печатано в Типо-литографии В.Кирхнера, 1885. – VIII; 116; 174; 353; II с.

24. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ал – 506, спр. 1, 42 арк.

25. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня / Г.А. Милорадович. – СПб.: Типография Альтшулера, 1905. – 106 с.

26. Анфимов А.М. Майоратное землевладение в царской России / А.М. Анфимов // История СССР. – 1962. – № 5. – С. 151–159.

27. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 319 с.

Коваленко О.А. Помещичье хозяйство Г.А. Милорадовича (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье идет речь о помещичьем хозяйстве известного общественного деятеля и историка Г.А. Милорадовича (1839–1905), которому принадлежали многочисленные имения на территории Черниговской, а впоследствии и соседней Минской губерний. Охарактеризовано структуру его земельных владений, способы ведения хозяйства, взаимоотношения с местными крестьянами.

Ключевые слова: Г.А. Милорадович, Черниговская губерния, помещичье хозяйство, арендные отношения, майорат.

Kovalenko O.O. Landlord manor of H.O. Myloradovych (second half of XIX – the beginning of XX cent.)

The article tells about country estate of a well-known public figure and historian H.O. Myloradovych (1839–1905), who owned many manors on the territory of Chernihiv and later neighbouring Minsk provinces. Structure of his land possessions, ways of farming, relations with local peasants are characterized.

Key words: H.O. Myloradovych, Chernihiv province, landlord manor, tenancy, entailed estate.

15.03.2014 р.

УДК [355.088:61-051(477.51)]:94(292.471) «185»

О.С. Сидоренко

МЕДИЧНА ДОПОМОГА РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті висвітлено проблему медичного забезпечення російської армії у Кримській війні 1853–1856 рр. та Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Охарактеризовано основні форми медичної допомоги, проаналізовано участь медичного персоналу Чернігівської губернії у військових конфліктах.

Ключові слова: Кримська війна, Російсько-турецька війна, лікар, фельдшер, лазарет, корпій.

Важливими подіями у всесвітній історії другої половини ХІХ ст. були російсько-турецькі війни. Кримська війна 1853–1856 рр. та Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. стали наслідком загострення міжнародних суперечностей на

Близькому Сході та протистоянням між коаліцією європейських держав з Російською імперією.

Розвиток військової медицини напередодні Кримської війни хоча і не поступався рівню європейських держав, але вже не встигав за ростом військових потреб. Медичне забезпечення імперії не було розраховано на затяжну військову кампанію. Лікарі не мали достатньої кількості засобів для ефективної та своєчасної допомоги пораненим воїнам, а багаторазове використання корпій викликало інфекційні захворювання. Не було належним чином налагоджено систему забезпечення шпиталів необхідними медикаментами. Уряду потрібна була допомога населення всієї імперії, у тому числі й Чернігівської губернії.

Проблема участі медичних працівників та надання необхідної допомоги різними верствами населення Чернігівської губернії діючій армії Російської імперії у російсько-турецьких війнах другої половини ХІХ ст. не досліджена у вітчизняній історіографії, тому є актуальною. Серед публікацій, які торкаються цієї проблеми, слід відзначити статтю П.М. Ляшука «Кримська війна по-українськи» де, з поміж інших, висвітлена проблема розташування шпиталів Кримської армії на території сучасної України [1]. Деякі аспекти надання чернігівцями медичної допомоги армії у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. розглянуто у публікаціях, присвячених 100-річчю визволення Болгарії [2; 3; 4].

Кримська війна 1853–1856 рр. й епідемії спричинили масу хворих і поранених. Шпиталів для них не вистачало, отож їх вивозили з Криму. Географія шпиталів Кримської армії (окрім власне кримських) була такою: Генічеськ, Велика й Мала Знам'янки, Мелітополь, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Харків, Чугуїв, Слов'янськ, Золотоноша, Павлоград, Переяслав, Прилуки (нині Чернігівська область), Ромни, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кременчук [1]. Не вистачало військових лікарів, тому у шпиталях працювали звичайні лікарі й фельдшери. Тут були й уродженці Чернігівської губернії військовий фельдшер Володимир Сидорович Саєнко та фельдшер лейб-гвардії Московського полку Кирило Іванов, який загинув під час виконання службового обов'язку [5, 83, 89].

Багато зробив для полегшення тяжкої участі поранених захисників Севастополя фельдшер, пізніше відомий лікар Василь Андрійович Страдомський (1831–1902 рр.). Він народився у містечку Семенівка Чернігівської губернії у родині протоієрея. В.А. Страдомський у травні 1855 р. був призначений молодшим лікарем 4-го ластового екіпажу Чорноморського флоту, а потім знаходився у складі Севастопольського гарнізону під час облоги його англо-французькими